

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin ən qədim əlyazmalarında Azərbaycan dili ənənələri

Hürnisə Bəşirova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: bhurnisa@gmail.com

Annotasiya. Azərbaycan ədəbi dilinin təkamülü prosesinin təhlili zamanı dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı bizim üçün əvəzolunmaz mənbədir. Bu yolda biz dahi şairin yaradıcılığına daxil olan və dünyada “Xəmsə”nin ən qədim əlyazması kimi qəbul edilmiş “Pənc Gənc” adlı kitabın (Kitabın yazılma tarixi: 1318-19-cu illər) götürülmüş “Leyli və Məcnun” dastanının mətni üzərində araşdırma işi aparmışıq. Müasir dövrdə Azərbaycan və fars dillərinin birgə saflaşma və təkamül prosesi araşdırılmamışdır. Məqalədən aydın olduğu kimi, bu dillərin saflaşma prosesi mürəkkəb və geniş bir zamanı əhatə etmişdir.

Açar sözlər: qədim Azərbaycan-türk dili, “Pənc Gənc”, Nizami Gəncəvi, “Leyli və Məcnun”, azər

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 16.11.2022; qəbul edilib – 30.11.2022

The traditions of the Azerbaijani language in the most ancient manuscripts of “Khamsa” by Nizami Ganjavi

Hurnisa Bashirova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. Azerbaijan.
E-mail: bhurnisa@gmail.com

Abstract. The creativity of our genius poet Nizami Ganjavi is an irreplaceable source for us when analyzing the process of the evolution of the literary language of Azerbaijan. In this way, research work was carried out on the text of the epic “Leyli and Majnun” taken from the book “Panj Ganj” (date of writing of the book: 1318-19 years), which was accepted as the most ancient manuscript of “Khamsa” in the world, and was included in the creativity of our genius poet. In the modern era, the process of joint refinement and evolution of the Azerbaijani and Persian languages has not been investigated. It is clear from the article that the refining process of these languages covered a complex and extensive time.

Keywords: ancient Azerbaijani-Turkic language, “Panj Ganj”, Nizami Ganjavi, “Leyli and Majnun”, azeri

Article history: received – 16.11.2022; accepted – 30.11.2022

Giriş / Introduction

Hər bir insanın məxsus olduğu xalqın dili onun ana dilidir. Xalq dilinin ümumişlək formasına isə ədəbi dil deyilir.

“Ümumi türk dili tarixinə həsr olunmuş tədqiqatlar, xüsusilə professor Əhməd Cəfərovun tədqiqatı göstərir ki, müxtəlif türk etnik-mədəni regionlarında meydana çıxan türk ədəbi dillərinin ümumi türk dili tarixi anlayışını istisna etmir, əksinə tamamlayır. Müstəqil türk ədəbi dilləri ümumi bir türk ədəbi dilinin məhsulu olub, məhz həmin mühitin əks olduğu coğrafi arealda formalaşır, etnik-mədəni ehtiyacı ödəyir, yaxud dəyişikliyə uğrayır, yerinə yeni ədəbi forma gəlir. Lakin hər bir yeni forma mütləq özündən əvvəlki dilin təcrübəsinə və ümumi türk dili ünsürlərinin inkişafına əsaslanır” [1, s.9]. Bu səbəbdən, Azərbaycan ədəbi dilinin təkamülü prosesinin təhlili zamanı dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı bizim üçün əvəzolunmaz mənbədir.

Əsas hissə / Main Part

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi, şeirin böyük ustadı Nizami Gəncəvinin doğma dilinə olan sonsuz məhəbbəti, bizi şairin sirli dünyasına dəvət edir. Bu yolda “Leyli və Məcnun” dastanından bir parça şeir bizim ən etibarlı yol yoldaşımızdır:

عقل از در تو بصر فروزم   کر بای برون نهذ بسوزد
ای عقل مرا کفایت از تو   جستن ز من هدایت از تو
من بی دل و راه بیم ناکست   جون راه نما توی جه باکست
عاجز شدم از کرانی بار   طاقت نه جگونه باشد این کار
میکوشم و در تنم توان نیست   آزرم تو هست بانک از آن نیست
کر لطف کنی و کر کنی قهر   پیش تو یکست نوش یا زهر

[2, s.121, a]

(Əlyazmanın mətni olduğu kimi verilmişdir.)

- Ağıl sən insanı ucaldırsa, ayağını kənar qoysan insan yanar.
- Ey ağıl, sənin əlindən zara gəldim, mən çıxış yolu axtarıram, sən mənə kömək et.
- Mən qorxuram, yol qorxuludur. Yol göstərənimsənsən, nədən qorxum.
- Üzərimdəki böyük məsuliyyətdən aciz duruma düşmüşəm, taqətim qalmayıb görəsən bu işlərin sonu necə olacaq.
- Çalışıram və taqətim qalmayıb, azəri (dilim) bağlıdır, dövr onun zamanı deyil.
- İstəyirsən bağışla, istəyirsən küs, sənin önündə bal da, zəhər də eynidir.

Misal gətirdiyimiz şeir parçası Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin (№ 5179 “Pənc Gənc”, 718/1318-19-cu illər) Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasında saxlanılan ən qədim əlyazmasına daxil olan “Leyli və Məcnun” poeməsindən götürülmüşdür. Bu əlyazma YUNESKO-nun dünya mədəniyyətinin qeyri-maddi irs siyahısına daxildir.

Nizami dövründə Azərbaycan-türk dilinə qarşı aşağılayıcı münasibəti gizlətmək və bəlkə də, şairin bizə göndərdiyi mühüm ismarıcı yaddaşlardan silmək üçün sonrakı əlyazmalarda bu misradakı “azərəm tuh əst” – “azər dilim aşağı təbəqənin dilidir” ifadəsi dəyişdirilərək “ke azərme to həst” yəni “nə qədər ki, sənin nəzərimdəyəm” kimi verilərək şeirin mənası dəyişdirilir:

می کوشم و در تنم توان نیست   کازرم تو هست باک از آن نیست
گر لطف کنی و گر کنی قهر   پیش تو یکی است نوش یا زهر

[3, s.439], [Misranın şərh: 4, s.22]

Göründüyü kimi, Dok. Dəstgirdi də misradakı bu sözü “azərəm” kimi oxumaqla, “tab və taqət” sözü kimi qələmə vermişdir: – آزرم در اینجا به معنی تاب و طاقت است. taqətim olmasa da, mübarizə aparıram. Ey Allah, nə qədər ki, sənin nəzərimdəyəm heç nədən qorxum yoxdur. Çünki

sənin önündə bal da, zəhər də eynidir [3, s.577]. Əgər dahi şairimiz ikinci misrada tapmaca yazmasaydı, o zaman biz hörmətli professor Dəstgirdinin bu beytə verdiyi izahı tam səmimiyyətlə qəbul edərdik. Diqqətçəkən məqam budur ki, nədənsə ikinci misrada dahi Nizami vicdanı qarşısında balla zəhəri eyniləşdirir. Əgər belə olarsa, onda bu şeirin heç bir məntiqi izahı yoxdur. Düşünürəm, əsrlərdən bizə boylanan Azərbaycanın mərd oğlu, xalqımızın sevimli şairi Gəncəli Nizami əslində bu misralarda bizə belə bir ismarıq göndərib:

- Ağıl insanı kamala aparır, amma bir yalnız addım atsan, əməyin məhv olar.
- Ey ağıl, sənin əlindən bezdim, düşdüyüm çətin vəziyyətdən çıxış yolu axtarıram.
- Getdiyim yol qorxuludu, mən bu yolda təkəm. Ümidim sənədir, yol göstərən sən olduğun üçün nədən qorxum.

- Çəkdiyim yükün ağırlığı qarşısında acızəm. Görəsən bu işlərin sonu necə olacaq?
- Daha mübarizə aparmağa gücüm qalmayıb, azər dilim məhv olur, zaman onun zamanı deyil.

- İstəyirsən məni bu üsyanıma görə cəzalandır, istəyirsən bağışla amma sənin önündə Azərbaycan dili (şeyrdə: bal), fars dili də (şeyrdə: zəhər) eynidir, deməklə əslində şairimiz yaralı ürəyinə təsəlli verir. Çünki nə Allahın, nə vicdanın önündə balla zəhər və ya xeyirlə şər eyni ola bilməz. Dahi Nizami Gəncəvi demək istəyir ki, ey məni ana dilimdə yazmağa qoymayan şahənşah, istəyirsən məni bu üsyanıma görə cəzalandır, istəyirsən bağışla. Amma mən öz dilimi sonsuz məhəbbətlə sevirəm. Allahın dərgahına çatanda, o, bizi hansı dildə danışdığımızı görə cəzalandırmır, Tanrının önündə dillər eynidir, o, bizi əməllərimizə görə qiymətləndirir. Düşünürəm, buna görə ölməz şair yazır ki, “sənin önündə bal da, zəhər də eynidir”.

Fikrimi əsaslandırmaq üçün, bu şeyrdə işlənən “azərəm” sözünü də təhlil edək: şeyrdəki “azər” sözü fars dilindəki birinci şəxsin təkini bildiren “-əm” şəxs şəkilçisini qəbul edərək “azərəm” formasını almışdır, bu yerdə, yəni “azər dilim”: $ازرم = م + زر$

”-توه“ -tuh isə fars dilinin dialektində təbəqə (əhalinin bu və digər bir qrupu, cəmiyyətin bir təbəqəsi) qat, zolaq deməkdir [5, s.412]. Hal-hazırda “Əfqanıstanda yaşayan əfşarların öz dillərini “azəri” adlandırması da maraqlı faktır” [6, s.16].

“X əsrin sonu, XI əsrin əvvəlləri Azərbaycan ərazisində Oğuz tayfaları arasında əfşarların mövqeyinin güclənməsi ilə müşahidə olunan tarixi dönmə Azərbaycan dilinin formalaşmasına da təsirsiz ötüşmür.

Əfşarlar (apşar, avşar, ovşar) haqqında ilk məlumata Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət it-türk” əsərində, daha sonralarsa Rəşidəddinin, yazıçı-oğlu Əlinin və Əbül-Qazi xan Həvinskinin yazılarında rast gəlinir. Təqribən VII-IX əsrlərdə əfşarlar iç-oğuz və dış-oğuz tayfalarının formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Onların dili oğuz dilləri qrupuna daxildir. Zaman keçdikcə, əfşar dili oğuz dil qrupuna daxil olan başqa dillərin güclü təsiri altında əriyərək yox olmuş və hal-hazırda əfşar dili Azərbaycan dilinin dialektlərindən biri hesab olunur. Bu dil Azərbaycan dili ilə eyniləşdiyindən müstəqil olaraq tədqiq olunmamışdır. Tədqiqatçılar Əfqanıstanda yaşayan əfşarlar haqqında məlumat verərkən onların dilini də Azərbaycan dilinin dialekti olaraq xarakterizə edirlər.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında, Cənubi Azərbaycanda, Türkiyədə, İraqda, Əfqanıstanda əfşarların yaşadığı geniş arealı göstərən yüzlərlə toponimlər mövcuddur: Əfşar-çay, Əfşar-oba, Qalaçən-əfşar, Bəbə-əfşar, Yuxarı-əfşar, Çair-əfşar, Yarıncə-əfşar, Halıncə-əfşar və s.

XI əsrin sonu XII əsrin birinci yarısında səlcuq tayfaları tərkibində əfşarların Azərbaycana, İrana, Kiçik Asiyaya, ərəb ölkələrinə (xüsusilə İraqa) böyük köçü qeydə alınmışdır. Bu vaxt onların sayı 300.000 nəfəri keçirdi.

Bu gün əfşarlar Azərbaycan Respublikasında, İranın tərkibindəki Cənubi Azərbaycan vilayətində, Türkiyədə, İraqda və Əfqanıstan ərazisində yaşayırlar” [7, s.3].

Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvi dövrü şərqdə Azərbaycan və fars dillərinin formalaşdığı bir dövr kimi yadda qalmışdır. Bu səbəbdən, “Xəmsə”nin ən qədim əlyazmalarında qədim Azərbaycan dilinin iştiraklarına rast gəlmək olur. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq, biz həm də onu

etiraf etməliyik ki, Azərbaycanın klassik şairlərinin ilham mənbəyi onların ana dili olmuşdur. “Görkəmli filosof-şair Nəsimi öz nitq istedadının mənbəyi kimi Azərbaycan xalq dilini göstərir:

*Gərçi-Nəsimi sözün dadını verdi, vəli
Dədə gətirdi anı ləfzi-şəkkərbarımız.
(Ləfzi və ya əlfaq; sözlər, kəlmələr, dil, mənası nəzərdə tutulur)*

Ölməz Füzuli ilə azərbaycandilli şeirdə fars sözlərinin işlənməsini poetik tələblə bağlamışdır:

*Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhcəyi-türki qəbuli-nəzmi-təkib etməyib
Əksərən əlfazi məmərbutu nahəmvar olub”. [8, s.52]*

Deyənləri nəzərə alsaq, iddia etmək olar ki, Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasında saxlanılan və dünyada Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin ən qədim nüsxəsi hesab olunan 5179 nömrəli (1318-19-cu illər) əlyazmasının mətni həmin dövr şirin Azərbaycan-türk dilinin yazı qaydalarına uyğun iştirakları-əsasları özündə daşıyır. Fikrimizi “Pənc Gəncə”ə daxil olan “Leyli və Məcnun” dastanından gətirdiyimiz nümunələrlə əsaslandırmağa çalışaq: Dastanda rast gəldiyim

برچم، بوش، باک، بناهی، بشت، سیند، برداختم، برستم

(bərçəm-bayraq; buş-paltar, gizlətmək, örtmək; bak-pak; bənahi-pənahında; boş-arxa; səbənd-üzərlik; bərdaxtəm-ödəniş etmək, başlamaq; bərəstəm-pərəstiş etmək) və s. kimi sözlərin müasir fars dilindən fərqli olaraq kar “p” hərfi ilə deyil, cingiltili “b” hərfi ilə yazılması məna dəyişikliyinə səbəb olmur. Dastanda müasir fars dilinə yuğun پند، پیامبر، پرده، پند (pərdə-pərdə; peyambər-peyğənbər; pəhlu-qarşısında; pənd-məsləhət) və s. kimi sözlərin işlənməsi XII əsr fars ədəbi və danışiq dilində nümunə gətirdiyimiz sözlərin deyilişi və yazılışı zamanı “p” səsi ilə yanaşı “b” səsinin istifadə olunmasını göstərir. Yuxarıda misal gətirdiyimiz sözlərdən fərqli olaraq, dastanda “pərdə” (pərdə) sözü həm də “bərde” kimi yazılmışdır:

این هفت فلک پرده سازی هست ز جهت خیال بازی
این برده ترا شناخت نتوان کین پرده بخود شناخت نتوان
کر برده شناسی از این قیاسی هم پرده خود نمیشناسی
کر بار بذی بلحن آواز بی برده در مزن در این ساز

[2, s.121, d]

(Əlyazma orijinal variantda olduğu kimi verilmişdir)

- Bu yeddipərdəli fələk, əslinə baxsan həqiqət deyil xəyaldır (Yəni maddi dünyada hər şey əfsanədir, heç bir madiyyat əbədi deyil).

- Bu qul səni tanıya bilmədiyi üçün, özünü tanıya bilmədi (Nəfsini aşı bilməyən kəs özünü tanıya bilməz, yəni duyğularını kontrol altına ala bilməz).

- Əgər belə pərdə tanıyansansa, niyə özünü tanımadın?

- Sən özünü Barbəd kimi mahir bilirsənsə, o zaman bu sazda xaric çalma (Əgər özünü belə Kamil bilirsənsə, onda özünü belə ədəbsiz aparma, yəni təkkəbbürü və mənəmliyi kənara qoy).

Göstərdiyimiz nümunələrdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, XI-XII əsrlərdə yuxarıdakı variantların hər ikisi fars dilində mövcud olmuşdur. B//P hərflərinin paralel işlənməsi qədim türk dilinin spesifik xüsusiyyətidir. “Müasir Azərbaycan dilində istifadə etdiyimiz “ev” sözü qədim türk dilində eb, ep kimi səslənmişdir. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında işlənən əfci (qadın,

arvad, sahibə, ana) sözü qədim ebçi (əbçi, epçi) sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır” [9, s.24-25].

“Müxtəlif türk dillərinin dialektində (Altay, başqır, qırğız, qazax, türk, qumur, qaraqalpaq, tatar, özbək, türkmən, uyğur) eyni sözlər həm “p”, həm də “b” samiti ilə işlənir. Azərbaycan dilinin faktları tarixən söz əvvəlində bəzi sözlərdə “p” samitinin cingiltiriləşməsinin deyil, əksinə, cingiltili “b” samitinin karlaşmasını göstərir [10, s.116]. Məsələn, “paxırını açmaq (kiminsə gizli işinin üstünü açmaq) frazeoloji söz birləşməsindəki “paxır” sözü qədim türk dilində “bağır” (mis) kimi işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində bu sözün lüğətdə mənası – mis, misi oksidləşdirmək yolu ilə əldə olunmuş yaşıl rəng, pas deməkdir [9, s.9]. Qədimdə qəlp qızıl pulun üstünü təmizləyib mis qatı üzə çıxarmaq paxır açmaq hesab olunurdu.

Hal-hazırda Azərbaycan dilinin əksər şivələrində söz əvvəlində kar “p” səsinə üstünlük verilir: pumax, pıçax, pümün, piçin, pişməx və s. (qərb şivələrində) Azərbaycan dilinin şivələrinin bu xüsusiyyəti (kar “p” başlanğıcı) yazılı abidələrdə də öz əksini tapmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində: parmaq, paşmaq, pay, pıçak, piç, piş, pürçək. Bu misallarda “parmaq” sözü 6 dəfə “b” hərfi ilə, 11 dəfə “p” ilə, “pay” sözü 39 dəfə “b” ilə, 9 dəfə “p” ilə yazılmışdır [10, s.116].

Yuxarıda apardığımız araşdırmadan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, o dövrdə Azərbaycan türkcəsinin təsirindən “Pənc gənc”ə daxil olan “Leyli və Məcnun” dastanında “pərdə” sözünün həm də “bərde” kimi yazılmışdır.

Analoji problemi “Leyli və Məcnun” poemasının əlyazmasında “ç” və “c” samitlərinin yerdəyişməsində də müşahidə etmək olar. Dastanda جشمه، جتر، جشم، برجم، جو، آنچه، جه، جراق (ceşmə-çeşmə; cetr-çətir; ceşm-göz; cenan-belə; bərcəm-bayraq; cu-ona görə ki; cun-üçün; ane-ona görə; ce-nə; cərağ-çıraq) və s. kimi sözlərin müasir fars dilindən fərqli olaraq “ç” samiti ilə deyil “c” ilə yazılmasına aydınlıq gətirmək üçün müəyyən bir araşdırma apararaq. Sadaladığım sözlərdən fərqli olaraq, bu dastanda bir neçə söz var ki, onlar həm “c” həm də, “ç” hərfi ilə yazılmışdır: جاه-چاه، جه-چه، چهار-چار (cəhar-çəar (dörd); ce-çe (nə); cah-çah (quyu). Dastanda tək cə “çare” (çarə) sözü “ç” samiti ilə yazılmışdır. Dastanda c-laşmanın üstünlük təşkil etməsi bir daha onu təsdiq edir ki, həmin dövrdə dəri dili (saray dili hesab olunan fars dili), həm də Azərbaycan türkcəsinin təsiri altında olmuşdur.

“XI əsrdə M.Kaşğarının “türk” adlandırdığı tayfaların dilində adların və fellərin əvvəlində işlədilən “y” səsinə, oğuzların və qıpçaqların dilində “c” səsi uyğun gəlmişdir. Dilimizin tarixində söz önündə y-nın həm işlənməsi, həm düşməsi və həm də c-ya çevrilməsi özünü göstərir. Azərbaycan xalq dili təşəkkül etdikcə, “y” dialektinə istinad etmiş, c-laşma isə qalmışdır. Səfəvilər dövründən əvvəl fars dilində “coğra:t” (yoqurt, qatıq) sözü işlənmişdir. H.Zərinzadənin fikrincə Azərbaycan dilinin dialektlərində “yoğurt/yoğurd” deyilən söz “coğrat” sözü ilə, “yoğurmaq” isə “coğurmaq” feli ilə əlaqədardır. Qədim c//ç dialektinin izləri müasir şivələrdə saxlanılmışdır: corman//cormdan “süzülmüş ayran, ayrandan süzülmüş bərk süzmə qatıq” (Ordubad, Culfa, Zəngilan), corman “qatıq qarışdırılmış şor” (İrəvan), corman “turşumuş qatıq” (Tovuz, Ağdərə), çorm at “yorğa olmayan at” (Gəncə, Şəmkir), çormdağan “gedərkən atıb-tutan at” (Gəncə, Qazax)” [10, s.85-89] və ya Cənubi Azərbaycanda (Ərdəbil) “caqqılı” kimi deyilən söz Azərbaycan ədəbi dilində “çiqqılı” (balaca, kiçik) kimi səslənir.

“Ə.Dəmirçizadə yazır ki, müasir Azərbaycan dilində diş səsləri ç/c ilə işlənən “çağırmaq”, “caynaq” sözləri “Kitabi-Dədə Qorqud”da (müasir Azərbaycan dilinin şivələrində olduğu kimi) müvazi surətdə, bəzən diş səsləli fısıltılı dil budağına xas ç-c ilə əvəz olunmuşdur” [10, s.85-89].

Dünyada “Xəmsə”nin ən qədim əlyazmasının niyə bu qədər Azərbaycan dilinin təsiri altında olmasının səbəbi təbii ki, Nizami dövrünün ictimai-siyasi vəziyyətidir. “Doğrudur, bu zaman da ərəb və fars dilləri elm və ədəbiyyat dili kimi Azərbaycanda hakim mövqə tuturdu. Ancaq XIII əsrdə ölkədə milli ədəbi dilin güclənməsi müşahidə olunur; ərəb-fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dili də dövlət, sənət və elm dili kimi işlənmək hüququ qazanır. Bu zaman monqol istilasına bağlı sarayda və orduda monqol dili də işlənməyə başlayır. Düzdür, monqolların ordusunda çoxlu türkdilli əsgərlərin olduğundan monqol dili ilə yanaşı, türk dili də işlənir və bu monqolcanın hegemon ünsiyyət almasına mane olur. Monqol ordusunda türkləşmənin getdikcə güclənməsi

azərbaycanın fəallaşmasında və ordu vasitəsilə saraya və yüksək təbəqələr arasına nüfuz etməsinə təsir göstərir. Bu fürsətin sayəsində ana dilində yazılar genişlənərək dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bizə gəlib çatan Azərbaycan dilli yazıların XIII əsrə aid olması məhz həmin tarixi-siyasi şəraitlə bağlıdır. Artıq bu dövrdə üç dildə (ərəbcə, farsca, Azərbaycanca) eyni dərəcədə yazmaq ustalığı sayılırdı” [8, s.48-49].

“Leyli və Məcnun” dastanından gətirdiyimiz digər bir nümunə ilə yuxarıda dediklərimizi isbat etməyə çalışaq. Dastanda yazılmış aşağıdakı sözlərə diqqət edək:

بايد، برادر، بولاد، شادان، پذر، دود، ديدنه، آيد، كردد، مادر، آدنيزاد، پادشاهي، بود، خود، زد، جدا (bayəd-gərək; bəradər-qardaş; bulad-polad; şadan-şən; pedər-ata; dud-tüstü; dide-göz; ayəd-gələr; kərdəd-geri dönmək; madər-ana; adəmizad-insan; padeşahi-şahlıq; bud-olmaq; xod-özüm; zəd-vurmaq; xoda-allah) və s. sözlərin yazılış qaydasına diqqət yetirsək, görürük ki, bu sözlərdəki “d” samiti ərəb dilindəki “z” (zal) səsi kimi yazılmışdır” [11, s.16].

“Türk tayfa dillərində dışarası, çingiltili “z” samitinin olduğunu M.Kaşğari göstərmişdir. Bu samitin tələffüzü ərəb dilindəki “zal” səsiylə uyğundur və Azərbaycan dilin ləhcəsində ʒ-dz kimi səslənir. Dışarası ʒ “dz” səsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində “şad”, Nəsiminin dilində “şad” və “adına” sözlərinin yazılışında müşahidə edilmişdir: şadz. Şadzılıqla çün ğö mü ğömxarumi buldum; Adzinəyi bilənlə məğfuru nacı derlər (Nəsimi).

Azərbaycan dilinin Qazax, Kəlbəcər, Çəmbəkənd, Karvansaray şivələrində söz ortasında və söz sonunda ədəbi dildəki dilönü, kipləşən, çingiltili “d” samitinin yerinə dışarası, sürünən “dz” səsi işlənir: odz, gədzə, gedzir, qudza və s.” [10, s.90].

“Leyli və Məcnun” dastanında diqqətimi çəkən digər misalları da gözədən keçirək. Məsələn: [2] ننگ، نهنگ، بجنگ، رنگ، سنگ، تنگ، کنگ، بزرگ، مرگ (nənk-pas; nəhənk-nəhəng; becənk-müharibə; rənk-rəng; təng-dar; konk-lal; bozork-böyük; mərk-ölüm) və s. kimi sözlərin müasir fars dilindən fərqli olaraq, başqa bir üsulda yazılması faktı yuxarıda yürütdüyümüz mülahizəni bir daha təsdiq edir. Belə ki, müasir fars dilində bu sözlər söz sonunda “k” hərfi ilə deyil, “g” hərfi ilə yazılır: مرگ، بزرگ، کنگ، تنگ، سنگ، رنگ، بجنگ، نهنگ، ننگ və s.

Dastandan gətirdiyimiz misallardan aydın olur ki, bu sözlə türk-Azərbaycan dilinin təsiri ilə söz sonunda:

1) ننگ

2) کنگ

- samitləri ilə yazılmışdır. “1:-ng, 2:-n, samitləri hələ XII əsrin ən böyük dilçisi olan Mahmud Kaşğarinin və XIV əsr dilçisi İbn Mühənnanın da qeyd etdikləri kimi, ərəb əlifbasında olmayan samitlərdir və buna görə də ərəb əlifbasında belə samitlərə məxsus hərfi əlamətlər olmamışdır. Bu samitlər ərəb əlifbasını qəbul edərkən iranlılar tərəfindən düzəldilərək - گ - g, türk dillərinə təbiiqi zamanı isə

- گ - ng, -n, düzəldilmişdir” [12, s.35] “n,- dılarxası sonorlu çingiltili səsdır. Bu səse sağır “nun”, və ya velyar “n” deyilir. “n,” səsi dilin arxa tərəfinin arxa damağa yaxınlaşması ilə deyilir.

Bildiyimiz üzrə, “n,” səsinin qədim şəkli qovuşuq -nq, -ng, -ng olmuşdur ki, bunu türk dillərinə aid qədim abidələrdə klassiklərimizdə və dialektlərimizdə görə bilərik. M.Kaşğaridə: manga, sanga, songur “son”, tengi “tanrı”, tengiz, A. Bakıxanovda: onga (Kitabi-Əsgəriyyə), M.F.Axundovda: yengicə, yengi, songra (Kazımbəy “Dərbəndnamə”) sonqra, donguz, donqar>donar və s. Daha sonralar qovuşuq “nq” səsi get-gədə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin -n ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə -q, -ğ, -g səslərinə üstünlük verilmişdir.

“n,” səsi indiki halda ədəbi dil və bir sıra dialektlərimizdə işlənmədiyi kimi, bəzi dialektlərimizdə canlı şəkildə, bəzilərinə də onun izləri nəzərə çarpır. Buna görə, “n,” səsinin işlənilməməsini nəzərə alaraq Azərbaycan dialekt və şivələrini üç qrupa bölmək olar. Birinci qrup qərbi qrup dialekt və şivələrini üç qrupa bölmək olar. Birinci qrupa qərbi qrupu dialekt və şivələri daxildir ki, burada “n,” səsi işlənmir. İkinci qrupa qərbi qrupu dialekt və şivələri daxildir ki, burada “n,” səsi geniş şəkildə işlənməkdədir. Burada “n,” səsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə (viyətlik hal, II şəxs mənsubiyyət və xəbər şəkilçilərinə) özünü göstərməkdədir; məs.:

ön,lüx/ mən,əx /son,ra/ son, /an,arı/ yerin, / man,a/ san,a/ gedin,/ görsən, iz/yerin, və s. Üçüncü qrupa Nuxa, Zaqatala, Qax, Naxçıvan, Ordubad dialekt və şivələri daxildir ki, burada “n,” səsi tədricən çıxaraq, öz burunda səslənmə xüsusiyyətini özündən əvvəl və sonrakı səsləyə vermişdir” [13, s.76-77].

Aparığımız araşdırmadan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin ən qədim əlyazmasından misal çəkdiyimiz sözlərin fars dilində doğru səslənməsinə nail olmaq üçün, bu sözlərin sonunda “n,” səsinə istifadə olunmuşdur. Yəni bu halda, adı bizə məlum olmayan bir türkdilli xəttat və şair əsərin üzünü köçürərkən sözlərin fars dilində türkcəyə yaxın səslənməsinə nail olmaq üçün, bu sözlərin sonuna “n,” səsinə əlavə etmişdir. Yəni tanımadığımız alim, şair “n,” səsinin ərəb əlifbasının türk dilinə tətbiq olunan formasından istifadə edərək bu sözlərin deyilişi ilə yazılışını eyniləşdirmişdir: sən,; bozorn, ; tən, və s.

Nizami dövrünə aid Hollandiyanın Leyden kitabxanasında saxlanılan کتاب مجموع ترجمان ترکی – و عجمی و مغلی و فارسی – “Türkcə-farsca və moqolca-farsca lüğət kitabı”na da [14] baxsaq, görürük ki, qədim türk dilində ک “k” hərfi ərəb dilində olmayan n,p/q səslərinin yazılması üçün istifadə olunmuşdur. “q” hərfini yazmaq üçün ک – simvolundan, “n,” hərfini yazmaq üçün sə altı simvol-dan istifadə olunmuşdur. Kökünü qədim türk dilindəki “sil:silkil” – سل کل – silmək, təmizləmək felindən götürmüş “silik: silikkil” – سلک کل – silkələmək feilinin müxtəlif türk dillərindəki səslənmə formasını nəzərdən keçirsək, görürük ki, karaimca- silk; noqayca- silk; tatarca- selkü; başqırdca – helke; qarakallpakca- silki; qazaxca – silki; [15, s.188] silik kimi işlənən söz Azərbaycan dilində “silgi” kimi yazılır və səslənir.

Yuxarıda apardığımız araşdırmadan belə aydın olur ki, dünyada “Xəmsə”nin ən qədim əlyazması kimi YUNESKO-nun qeyri-maddi irs siyahısına daxil olan kitab doğma Azərbaycan-türk dilimizim təsiri altında yazılmışdır. Göründüyü kimi, bu misilsiz tarixi sənət əsərinin dilini öyrənməklə biz, ictimaiyyət üçün maraqlı olan qədim Azərbaycan-türk dilini yenidən canlandırma bilirik.

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz fars-saray dilinin yazılış və danışiq qaydası birdən-birə müasirləşməmiş, təqibən XVIII əsrin sonuna qədər təkamül prosesi keçmişdir. Fikirimizi əsaslandırmaq üçün, Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzənin “تحفة سامی” (Saminin töhfəsi) kitabından misal gətirə bilirik:

بصد خون دلت دور مانه دهد از قطره اشک آب و دانه

(Min bir əzabla ürəyin məndən uzaq qalır, gözündən yaş dənə-dənə tökülür) [16, s.23].

Və yaxud əsərin müxtəlif yerlərində [16, s.26,b; 27; 33,b; 46,a; 62,a,b və s.] rast gəldiyimiz sözləri nümunə gətirə bilirik.

Səfəvilər dövrünə aid olan digər qiymətli mənbədə isə “alça” sözü həm də, “alca” kimi işlənmişdir: الچه və يا الچه (Səfəvilər dövrünə aid olan diplomatik sənədlər toplusu 1501-1722-ci illəri əhatə edir) [17, s.39].

Nəticə / Conclusion

Məqalənin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlirik ki, tarixi reallığın tələbi olaraq əsrlər boyu fars və Azərbaycan dili müştərək inkişaf prosesi keçmişdir. Bu səbəbdən, araşdırmamız bizi ziddiyyətlər aləminə qaytarır. Müasir dilçilikdə bu problemlərdən irəli gələn qavranış kifayət qədər arınmamışdır. Buradan belə anlaşılır ki, bu dillərin təkamül və saflaşma mərhələsi geniş və mürəkkəb bir proses olmuşdur. Hamıya məlumdur ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığında “dirilik suyu” elm-bilik amilidir, buna “nitq nəfsi” də deyilir; “balıq” isə dil, nitq, fikir vasitəsi hesab olunub. Bu səbəbdən, dahi şair “Xəmsə”yə daxil olan müxtəlif əsərlərdə sözü misilsiz qüvvə-gələcəyə böyük informasiya daşıyıcısı kimi qiymətləndirib:

“Ən qədim və ən təzə şey

Sözdür və bu sözdə söz vardır

Varlığın anası yaradılışın (əvvəlindən indiyə qədər)

*Sözdən yaxşı heç bir fərzənd doğmayıb.
Sən demə ki, söz sənətkarları ölmüşlər,
[Xeyir] onlar söz dəryasına baş vurmuşlar.
Onlardan hər kimin adını çəksən,
Balıq kimi həmin sudan [dəryadan] baş qaldırar.*

*Ruh kimi eybsiz olan söz
Qeyb xəzinəsinin xəzinədarıdır.
Eşidilməmiş hekayətləri o bilir,
Yazılmamış kitabları o oxuyur.
Tanrının bütün yaratdıqlarında,
Gör, sözdən başqa yerdə nə qala bilər?!*
*Adam oğlundan yadigar qalan
[Yalnız] sözdür, qalan hər şey yeldir". [18, s.45]*

Nizami Gəncəvi doğma ana dilini sevmiş və fars dilində qələmə aldığı "Xəmsə"də Azərbaycan dilinə böyük sevgisini müxtəlif bədiivəsitalərlə nəzərə çatdırmışdır.

Əsrlər keçməsinə baxmayaraq, bu günümüzdə də görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı dünya tarixçiləri, dilçiləri, alimləri tərəfindən dönə-dönə öyrənilir. Deyilənləri nəzərə alsaq, dahi şairimizin yaradıcılığı hələ uzun əsrlər sonra da Azərbaycanı dünyada məşhur edəcək bizim milli sərvətimizdir.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Xudiyev. – Ankara, 1997.
2. چنج گنج. از نظامی است. اسگندر نامه، هفت چیکر نوشته 718، لیلی مجنون، شرف نامه نستعلیق 718، عنوان مشکى درشت جاد زرین با سرلوح و هفده مجلس تصویر مغولی (ص ع)، وزیرى. (فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. تألیف محمد تغى دانش و پژوهش. تهران انتشارات دانشگاه -1346. جلد پانزدهم. ص-4139)
3. کلیات خمسۀ نظامی. مخزن الاسرار، خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، هفت پیکر، اسکندر نامه، اقبالنامه. مطابق نسخه تسحیح شده وحید دستگردی. موسسه انتشارات نگار. تهران 1372.
4. نامه لیلی و مجنون، حکیم نظامی گنجوی، بر اساس چاپ وحید دستگردی/ اعرابگذاری، معنای واژها و فهرست الفبایی مصراع ها : محمد علی مقدمفر. تهران: فکررو، 1386.
5. فرهنگ فارى بروسى. Персидско-русский словарь. Академия Наук СССР, Институт Востоковедения. Издательство "Советская Энциклопедия". – Москва, 1970.
6. Azərbaycan dili tarixi məsələləri (elmi əsərlərin tematik toplusu). – Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989.
7. Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1989.
8. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına dilçilik institutu. – Bakı: Elm, 1991.
9. Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi-etimoloji tədqiqlər (elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1987.
10. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası (Dərs vəsaiti). Elbrus Əzimov. – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1999.
11. Ərəb dili (Dərs vəsaiti). – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1958.
12. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. – Bakı: Elm, 1999.
13. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. – Azərtədrisnəşr, 1962.
14. Leyden, № 517, Warner. Əlyazma 27 şaban 643 cü ilə aiddir/28 yanvar 1245-ci il)

15. Исследование по лексике старокыпчакского памятника XIII в. - “Тюркско-Арабского словаря”. – Алма-Ата, 1970.
16. Б-5119. تحفة سامی. “Самов подарок”. Автор سام ميرزاين اسمعيل صفوى Сам-Мирза б. Шах-Исмаил Сафави (р. 923/1517, уб. 984/1576 г.)- второй сын Шах-Исмаила Сафави (воц. 907/1502, ум. 930/1524). Данный труд, написанный в 975/1550 г. Представляет собой жизнеописание и антологию персидских поэтов, состоящих из семи сахифа.
17. Персидские дипломатические документы времен шаха Сафи I из собрания Российского государственного архива древних актов. Издание подготовлен А.А.Андреев, Д.Д.Копанева, С.Е.Костиков, Е.П.Писчурникова, М.Е.Резван, Т.А.Слесарев, В.А.Шо-рохов, О.М.Ястребова. – Санкт-Петербург: Наука, 2021.
18. Nizami Gəncəvi. Yeddi Gözəl. (Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Rüstəm Əliyev). – Bakı: Qanun, 2021.

Традиции азербайджанского языка в древнейших рукописях “Хамсы” Низами Гянджеви

Хурниса Баширова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: bhurnisa@gmail.com

Резюме. Творчество нашего гениального поэта Низами Гянджеви является для нас незаменимым источником при анализе процесса эволюции литературного языка Азербайджана. Таким образом, мы провели исследование текста эпоса “Лейли и Меджнун”, взятого из книги “Пандж Гандж” (дата написания книги: 1318-19 гг.), которая считается древнейшей рукописью “Хамсы” в мире, вошедшей в творчество нашего гениального поэта. Из статьи видно, что процесс уточнения этих языков занял сложное и продолжительное время.

Ключевые слова: древнеазербайджанский-тюрский язык, “Пандж Гандж”, Низами Гянджеви, “Лейли и Меджнун”, азе́ри